

TOVUSHLARNING NUTQ JARAYONIDA O'ZGARISHI

D. Kenjayeva ¹*Annotatsiya:*

Ushbu maqolada tovushlarning nutq jarayonida o'zgarishi masalasi fonetik va fonologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Til tizimida tovushlar doimiy va barqaror birliklar bo'lishiga qaramay, real nutq jarayonida turli ta'sirlar natijasida o'zgarishga uchraydi. Bu o'zgarishlar, asosan, assimilatsiya, dissimilatsiya, eliziya, epenteza kabi fonetik hodisalar orqali yuzaga keladi. Maqolada ushbu hodisalarning mohiyati, turlari va nutqning fonetik tuzilishiga ta'siri ilmiy-nazariy yondashuv asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: Fonetik o'zgarishlar, assimilatsiya, dissimilatsiya, eliziya, epenteza, metateza, reduksiya, talaffuz, fonetika, tovush ortishi, tilshunoslik, tovush tushib qolishi, til rivojlanishi.

Til insonning asosiy aloqa vositasi bo'lib, nutq jarayonida so'zlarni to'g'ri va aniq talaffuz qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo amaliy nutqda so'zlarning talaffuzi ba'zan o'zgarishga uchraydi. Bu o'zgarishlar fonetik qonuniyatlar asosida sodir bo'lib, insonning talaffuz qulayligi, nutqning tezligi va tilning rivojlanish jarayoni bilan bog'liq. Ushbu maqolada tovushlarning nutq jarayonida qanday o'zgarishi, ularning turlari va sabablari haqida so'z yuritiladi. Til tabiiy hodisa sifatida doimiy rivojlanishda bo'lib, u turli ichki va tashqi omillar ta'sirida o'zgarishga uchraydi. Nutq faoliyati jarayonida tovushlarning o'zgarishi muhim fonetik hodisalardan biri hisoblanadi. Tovushlarning real talaffuzdagi o'zgarishlari fonetik qonuniyatlarga asoslangan bo'lib, ular tilning umumiy rivojlanish jarayoni bilan chambarchas bog'liq. Ushbu maqolada tovushlarning nutq jarayonida o'zgarish mexanizmlari, asosiy fonetik hodisalar va ularning fonologik tizimdagi o'rni tahlil qilinadi.

1. Tovushlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar

Nutq jarayonida tovushlarning o'zgarishiga quyidagi omillar sabab bo'ladi: [1]

1. Fonetik muhit – tovushning atrofidagi boshqa tovushlar ta'sirida o'zgarishi.

2. Talaffuz qulayligi – og'iz va til harakatlarining yengillashishi uchun ba'zi tovushlarning tushib qolishi yoki almashishi.

3. Leksik va morfologik tuzilish – so'zlarning tuzilishi va ularning o'zaro bog'lanish usullari.

4. Dialekt va shevalar ta'siri – mintaqaviy talaffuz xususiyatlari.

5. Emotsional va ekspressiv nutq – nutq sur'ati va uslubining tovush o'zgarishlariga ta'siri.

2. Tovushlarning o'zgarish turlari

Tovush o'zgarishlari turli shakllarda namoyon bo'ladi. Quyida asosiy fonetik hodisalar ko'rib chiqiladi:

2.1. Assimilatsiya (o'xshashish)

Assimilatsiya – nutq jarayonida tovushlarning bir-biriga ta'sir qilib, o'zaro o'xshashlashish hodisasi. Bu jarayon fonetik muhitga bog'liq holda yuzaga keladi.

U quyidagi turlarga bo'linadi:

• Progressiv assimilatsiya – oldingi tovush keyingisiga ta'sir qiladi. Masalan, “kitob+chi” → “kitopchi”.

• Regressiv assimilatsiya – keyingi tovush oldingisiga ta'sir qiladi. Masalan, “qiz+cha” → “qisssha”.

• O'zaro assimilatsiya – yonma-yon kelgan tovushlar bir-biriga ta'sir ko'rsatib, o'zgaradi.

2.2. Dissimilatsiya (farqlanish)

Dissimilatsiya – bir xil yoki o'xshash tovushlarning farqlanishi jarayoni. Bu hodisa talaffuzni yengillashtirish maqsadida yuzaga keladi. Masalan:

“lola-lola” so'z birikmasi ayrim shevalarda “lora-lola” shaklida talaffuz qilinishi mumkin.

Bu hodisa tovushlarning o'zaro ta'sirida ularning farqlanishi bilan bog'liq. Masalan, “lab-lab” emas, “lab-dab” tarzida talaffuz qilinishi.

2.3. Eliziya (tovush tushib qolishi)

Eliziya – nutq jarayonida tovushning tushib qolishi hodisasidir. Odatda bu jarayon tez gapirilganda yoki talaffuzni qulaylashtirish maqsadida sodir bo'ladi. Masalan:

“bo'libdi” so'zi tez talaffuz qilganda “bo'ldi” shakliga o'tishi mumkin. Ba'zan tezkor nutq jarayonida talaffuz yengilligi uchun ayrim tovushlar tushib qoladi. Masalan, “bo'lmaydi” so'zi og'zaki nutqda “bomaydi” shaklida ishlatilishi.

¹ Kenjayeva Dilobar Zafarjon qizi, SamDCHTI, Ingliz tili fakulteti Xorijiy til va adabiyoti 2-bosqich 2334-guruh talabasi

2.4. Epenteza (qo'shimcha tovush paydo bo'lishi)

Epenteza – so'z tarkibida qo'shimcha tovush paydo bo'lishi jarayoni. Masalan:

“qovoq” so'zi ba'zan “qovuq” tarzida talaffuz qilinadi.

Nutq qulayligini ta'minlash uchun ba'zan so'z tarkibiga qo'shimcha tovushlar kiritiladi. Masalan, “qulupnay” so'zining ba'zi talaffuz variantlarida “qulubnay” shakli uchraydi.

2.5. Metateza (tovushlarning joy almashtirishi)

Metateza – so'z tarkibidagi tovushlarning o'rin almashishi. Masalan:

“to'rt” so'zi ayrim shevalarda “turt” shaklida talaffuz qilinishi.

2.6 Reduksiya (tovushlarning zaiflashishi)

Reduksiya – nutq jarayonida ayrim tovushlarning zaiflashib, noaniq talaffuz qilinishi hodisasidir.

Masalan:

“kitob” so'zi tez gapirilganda “ktob” tarzida eshutilishi mumkin.

Bu hodisa tovushlarning o'rnini almashtirishi bilan bog'liq [4]. Masalan, ba'zi shevalarda “sovuq” so'zi “sovuq” emas, “soquv” tarzida talaffuz qilinadi.

Tovush o'zgarishlarining sabablari[3]. Tovush o'zgarishlari turli omillar ta'sirida yuzaga keladi. Eng muhim sabablari quyidagilardan iborat:

1. Talaffuz qulayligi – odamlar nutqni tez va oson talaffuz qilishga intiladi, shu sababli tovushlar o'zgaradi.

2. Til rivojlanishi – tilning rivojlanish jarayonida tovush o'zgarishlari tabiiy hodisa hisoblanadi.

3. Sheva va lahjalar ta'siri – turli hududlardagi lahjalar tovush o'zgarishlariga olib kelishi mumkin.

4. O'zlashgan so'zlar – boshqa tillardan olingan so'zlar o'zbek tilining talaffuz qoidalariga moslashadi.

Masalan, “telefon” ba'zan “tilfon” shaklida talaffuz qilinishi.

3. Nutq jarayonida tovush o'zgarishlarining ahamiyati

Tovushlarning nutq jarayonida o'zgarishi tilning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. U quyidagi jihatlardan dolzarbdir:

- Talaffuzni osonlashtiradi – inson nutqi doimiy harakatda bo'lib, talaffuz qulayligi til evolyutsiyasining asosiy omillaridan biridir.

- Dialektal va lahjaviy farqlarni yuzaga keltiradi – turli hududlarda tovush o'zgarishlari natijasida sheva va dialektlar shakllanadi.

- Til tizimidagi fonetik qonuniyatlarni aniqlashga yordam beradi – fonologik tadqiqotlar uchun tovushlarning o'zgarish jarayonlarini o'rganish muhimdir.

Tovushlarning nutq jarayonida o'zgarishi tabiiy fonetik hodisa bo'lib, tilning rivojlanishi, talaffuz qulayligi va nutq jarayonining tabiiy kechishida muhim o'rin tutadi. [3] Ushbu maqolada asosiy fonetik hodisalar – assimilyatsiya, dissimilyatsiya, eliziya, epenteza va metateza kabi o'zgarishlar yoritilib, ularning til tizimidagi roli tahlil qilindi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, tovushlarning o'zgarishi nafaqat nutq ravonligini ta'minlashga, balki tilning evolyutsion rivojlanishiga ham bevosita ta'sir qiladi.

Tilshunoslik va fonetika sohasida ushbu masalaning chuqur o'rganilishi kelajakda yanada mukammal fonologik tadqiqotlar olib borishga zamin yaratadi. Tovushlarning nutq jarayonida o'zgarishi tilning tabiiy qonuniyatlaridan biri bo'lib, insonning talaffuz qulayligini ta'minlash, nutqning tezligini oshirish va tilning rivojlanishiga xizmat qiladi. Assimilyatsiya, dissimilyatsiya, eliziya, epenteza, metateza va reduksiya kabi fonetik hodisalar ushbu jarayonda muhim o'rin tutadi. Tovush o'zgarishlari natijasida so'zlar talaffuz jihatdan qulaylashadi va til yanada mukammallashadi. Shu bois bu hodisalar tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham, amaliy nutqda ham katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Аҳмедов А. “Ўзбек тили фонетикаси”. – Тошкент: Фан, 2005.
- [2]. Қаямов Н. “Ҳозирги ўзбек адабий тили”. – Тошкент: Ўқитувчи, 2012.
- [3]. Саидов М. “Тилшуносликка кириш”. – Тошкент: Фан, 2009.
- [4]. Internet manbalari (ilmiy maqolalar va tadqiqotlar).